

NAXÇIVANIN ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNƏ AİD MƏZAR DAŞLARI

Sara HACIYEVA,

*AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin Tarix,
Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun
əməkdaşı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
haciyevasara@yahoo.com*

AÇAR SÖZLƏR: *Naxçıvan, abidə, sənduqə, qoç, qoyun.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Нахичевань, памятник, сундукообразный могильный
памятник, бык, баран.*

KEY WORDS: *Nakhchivan, monument, sanduga, ram, sheep.*

Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvan bölgəsində orta əsrlərdən günümüzədək gəlib çatan müxtəlif formalı məzarüstü abidələr vardır. Bu abidələr, əsasən, başdaşı, sənduqə, qoç, qoyun tipli məzar daşlarıdır. Həmin məzarüstü abidələr içərisində sənduqələr xüsusi yer tutur. Sandıq formasında olduqları üçün sənduqə adlanan və əsasən, yerli dağ daşından, yaxud mərmərdən hazırlanan bu abidələr təxminən eyni formada olmasına baxmayaraq, müəyyən fərqlər də nəzərə çarpmaqdadır. Naxçıvan ərazisində mövcud olan sənduqələrin çoxu sadə, paralelepiped şəklində hazırlanmışdır. Lakin bəzi yerlərdə, xüsusilə Şahbuz və Culfa rayonları ərazisində sarkofaqlı abidələrə də rast gəlmək mümkündür.

Daşdan düzəldilmiş sənduqə formalı abidələrin bəzilərinin üzərində epigraflı yazılarla yanaşı, bir sıra ornament və təsvirlərə də rast gəlinir. Onların əksəriyyətinin səthinin mərkəz hissəsində səkkizguşəli rozetkalar və ya günəşi əks etdirən dairələr həkk olunmuşdur. Ordubad rayonundakı “Köçəri” və “Azadkənd” qəbiristanında bəzi abidələr üzərində ox və kaman təsvirlərinə rast gəlinir. Müxtəlif növ dağ daşından hazırlanmış bu abidələr mərmərdən düzəldilmiş abidələrlə müqayisədə bədii tərtibat cəhətdən diqqəti o qədər də cəlb etmir. İndiyədək Muxtar Respublikanın Ordubad şəhərində və Culfa rayonunun Xanağa kəndində cəmi 10-a yaxın mərmərdən (oniks, xalsedon) hazırlanmış sənduqə qeydə alınmışdır. Bədii tərtibat cəhətdən çox gözəl olan bu abidələri Səmərqənd abidələri ilə müqayisə etmək mümkündür.

Öyrəndiyimiz sənduqə formalı abidələr göstərir ki, Naxçıvanın bədii daşyonma sənəti sahəsində çalışan sənətkarları nəinki müxtəlif növ daşlar üzərində kitabələr, təsvirlər və ornamentlər oymağı, həmçinin böyük diqqət və zəhmət, yüksək zövq tələb edən mərmər üzərində də işləməyi bacarmış, bu sahədə gözəl sənət nümunələri yaratmışlar.

Mərmərdən hazırlanmış sənduqələr, əsasən, düzbucaqlı formada hazırlanmışdır. Bunlara Culfa rayonunun Xanağa kəndində, Əlincə çayı sahilindəki Xanəqahdan tapılmış sənduqə formalı qəbirüstü abidələri və Ordubad şəhərindəki bəzi sənduqələri misal göstərmək olar. Xanəqahdan gətirilərək Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyində saxlanan sənduqələrin bütün tərəfi nəfis şəkildə bəzədilmişdir. Bu abidələrin səthlərinin kənarları haşiyə şəklində salınmış və üzərinə yazılar həkk edilmişdir. Epigraflı alim, AMEA-nın müxbir üzvü H.Y.Səfərlinin fikrincə, bu kitabələrin bəzilərinin mətni Qurani-Kərimin “Bəqərə” surəsinin 255-ci ayəsinə aiddir [1, s. 34].

Bəzi abidələrin üzvləri zəngin nəbati təsvirlərlə bəzədilmiş, iki üzvü həndəsi xətlərin köməyi ilə bölmələrə ayrılmış, bölmələr daxilinə isə çoxləçəkli gül və digər nəbati təsvirlər işlənmişdir. Digər üzünün kənarları haşiyələnmiş, daxilinə bir qayda olaraq yazı işlənmişdir. İçərisinə güldən çəkilmiş, güldən içərisindən yuxarıya doğru nəfis nəbati təsvirlər doldurulmuşdur. Bu cür abidələrə Ordubad rayonunun “Malik İbrahim”, “Köçəri”, Vələver kənd qəbiristanlarında rast gəlinir.

Bəzi sənduqələrin bir tərəfində tağvari sonluqlu düzbucaqlı fiqur işlənmiş, yalnız onun yuxarı hissəsində çoxləçəkli gül, digər tərəfinə isə yazı həkk edilmişdir. Sənduqələrin digər bir qrupunun isə səthi mərkəzdə baş tərəfdə çatma, ayaq tərəfdə düzbucaqlı olmaqla oyulmuş, içərisinə nəfis nəbati ornamentlər çəkilmişdir [2, s. 158]. Bu növ sənduqələr irihəcmli olub, həm də kitabələrlə bəzədilmişdir. Yazılar oyma üsulu ilə yerinə yetirilmişdir.

Bu cür məzarüstü daşlara Muxtar Respublika ərazisindəki orta əsrlər dövrünə aid olan qəbiristanlarda (məsələn, Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim”, Culfa rayonunun Xanağa kənd qəbiristanları və s.), Naxçıvan şəhərindəki Tarix Muzeyində, həmçinin Açıq Səma Altında Muzeydə çoxlu sayda rast gəlmək olur.

Məlumdur ki, Naxçıvan qədim türk torpağı olmaqla yanaşı, həm də müsəlman dünyasının tərkib hissəsinə daxildir. Bu baxımdan, sənduqə tipli abidələrin üzərində hər iki dünyagörüşünün, yəni qədim türk və orta əsr İslam dini bilgilerinin yer aldığını söyləmək mümkündür.

Azərbaycanın İslam ordusu tərəfindən fəthindən sonra dinlə bağlı inanclar bu bölgədə inşa edilən bir sıra mədəniyyət abidələri üzərində öz əksini tapmışdır. Buna misal olaraq, Naxçıvan ərazisində orta əsrlərə aid məscidləri, türbələri, imamzadələri və s. dini tikililəri göstərə bilərik. Bu cür mədəniyyət abidələri içərisində sənduqə formalı məzarüstü daşları da qeyd etmək olar.

Ümumiyyətlə, xatirə abidələri kimi düzəldilən hər bir məzar daşı üzərində yazılar, Quran ayələri, ay, ulduz, şamdan və digər məzmunlu təsvirlər həkk olunmuşdur ki, bunların bir çoxunu İslam dini ilə də əlaqələndirmək mümkündür. Sənduqə tipli məzar daşları üzərindəki yazıların ərəb hərfləri ilə yazılması da bu abidələrin türk-müsəlman qəbri olduğunu təsdiqləyir.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, sənduqə formalı məzar daşlarının qoyulması adəti ilk dəfə Misir və Mesopotamiyada meydana gəlmişdir. Bu abidələrin düzəldilməsində məqsəd ölümdən sonrakı həyatın davam edəcəyinə dair inamın olmasıdır. Sənduqə formalı məzar daşlarının düzəldilməsi ruhların yenidən bədənlərinə dönəcəyi inamına söykənməkdədir. Qədim və orta əsrlər dövründə insanlar dünyasını dəyişmiş yaxınlarının əbədi dünyasına inanaraq cəsədlərinin çürüməsinin qarşısını almaq üçün onları mumiyalamış və xüsusi sandığa qoyaraq məzar otaqlarında saxlamışlar. Bundan sonra sənduqələrin üzəri dam formasında örtülərək, türbə şəklində düzəldilmişdir. Belə türbələrin içərisinə bəzən bir neçə sənduqə qoyulurdu. Bir məzarın üzərində türbə tikilmişsə, içindəki məzar mütləq sənduqə ilə bağlı idi. Müsəlmanlar arasında məzarların üzərində sandıq tipli abidələrin qoyulması adəti Əməvilər dövründən başlamış və bu ənənə Abbasilər, Səlcuqlular, Osmanlılar tərəfindən də davam etdirilmişdir. Hazırda da bu cür adətlərin izləri davam etməkdədir [3].

Naxçıvanda orta əsrlər dövrünə aid məzarüstü abidələrdən digərləri də heyvan şəkilli heykəllərdir. Bunlar, əsasən, at, qoç, qoyun formalı məzar daşlarıdır. Aparılan tədqiqatlardan və əldə olunan ədəbiyyat materiallarından aydın olur ki, türk xalqları yaşayan bölgələrdə, o cümlədən Naxçıvanda məzarüstü abidələr əvvəlcə insan tipli heykəlciklər formasında düzəldilmiş, daha sonra isə at, qoç, qoyun heykəllərinə keçilmişdir. Bu qəbil abidələr üzərində də mərhumun peşəsini, məşğuliyyətini, cinsini, yaşını, xalqımızın qədim inanclarını, adət-ənənələrini, həyat

tərzini və s. əks etdirən təsvirlər həkk edilmişdir. Təsvirlər üzərində geniş tədqiqatlar aparan N.Rzayev yazır ki, Azərbaycanda yaranan ilk xatirə abidələri animizm ideyaları ilə (ruhlara inam) bağlı olmuşdur [4, s. 67].

Naxçıvan, Ordubad, Şahbuz bölgələrində çox rast gəlinən qoç heykəlləri yüksək sənətkarlıqla düzəldilmiş və üzərindəki təsvirlər də daha real şəkildə həkk edilmişdir [5, s. 21]. Lakin at heykəli formasında məzar daşı bu ərazidə tarixən mövcud olsa da, günümüzədək gəlib çatmamışdır. Akademik R.Əfəndiyevin tədqiqatlarında bu haqda məlumatlar verilmiş, hətta fotoşəkillər göstərilmişdir [6, s. 71, 93]. Qoç, qoyun və at heykəli şəklində məzar daşlarına Türkiyə, İran, Gürcüstan, tarixi Azərbaycan torpaqları olan indiki Ermənistan ərazilərində yaşayan türklərə məxsus bölgələrdə də rast gəlinmişdir. Azərbaycanda qoç fiqurlarından sonra ən çox yayılan at fiquru olmuşdur. Ulu babalarımız qoçla birlikdə atı da müqəddəs heyvan saymışlar. İlk əhliləşdirilən heyvanlardan olan at xalqımız arasında həmişə insanın şərəfi, qəhrəmanlığı və qələbəsinin rəmzi sayılmış, atsızlıq zəifliyin, məğlubiyyətin ifadəsi olmuşdur. Keçmişdə Azərbaycanda dəfn edilən bəzi qəhrəmanların qəbri üstünə daşdan yonulmuş at fiqurunun qoyulması məhz bununla əlaqədardır [7]. Əski dövrlərdə varlı təbəqənin nümayəndələri dünyasını dəyişmiş yaxın adamlarının məzarları üzərinə at fiqurlu heykəllər qoydurmağa üstünlük vermişlər, daha sonralar isə bu adət qoç fiqurları ilə əvəzlənmişdir.

Bir sıra tədqiqatçılar da bu fikirdədir ki, əvvəlcə varlı adamlar öz yaxınlarının məzarları üstünə insan, at heykəli qoydurmuş, sonralar bu adət qoç, qoyun heykəlləri ilə davam etdirilmişdir [8, s. 80]. Bu isə onların fikrincə, həm insanların bəzi heyvanlara dair inancından, həm də bu cür heyvanların təsərrüfat həyatında və məişətində önəmli rol oynamasından irəli gəlmişdir.

Toplanmış materiallardan məlum olur ki, at və qoç bütün türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların dini dünyagörüşündə müqəddəs hesab edilmişdir. Qədim türklər ata xüsusi mülkiyyət rəmzi kimi baxmış, onu həm bu dünyada, həm də axirət həyatında özlərinin sadıq xidmətçisi hesab etmişlər. Hətta bir şəxs dünyasını dəyişəndə onun atını da öldürüb sahibi ilə birgə dəfn edirdilər ki, axirət dünyasında ona xidmət etsin.

Məzarüstü qoç və qoyun heykəli tipli xatirə abidələri təsviri incəsənət tarixinin hüdudlarını aşaraq əski türk adət-ənənələrinin, inanclarının izlərini, xatirələrini özündə əks etdirən mədəniyyət nümunələridir. Həmçinin, mövcud olduqları ərazidə yaşayan toplumların çox qədimlərə söykənən bir sıra inanclarını, təsərrüfat həyatını, varlığını sübut edən dəlillərdir.

Təbii ki, belə geniş ərazidə daşdan yonulmuş heyvan fiqurlarının yayılması təsadüfi deyildir. Belə ki, dadlı ətinə, məişətdə müxtəlif ləvazimat və geyim məqsədilə istifadə olunan əvəzsiz dərisinə, gözəl xalçaların və başqa döşənəcəklərin xammalı olan yununa görə qoç qədim zamanlardan ulu babalarımız üçün bolluq və qələbə rəmzinə çevrilmişdir. Türk xalqlarında qoç və qoyunla bağlı bir çox inanclar hələ qədim dövrlərdə mövcud olmuşdur. Məsələn, oğuzlar sitayiş etdikləri totemin adını bəzən öz başçılarına verir, totem qoyunun şərəfinə mərasimlər, ayinlər icra edirdilər. Qədim inanca görə, qoçun həm də qoruyucu xüsusiyyətləri olmuşdur. Məsələn, arxaik inanca görə, dağ qoçunun buynuzları evi şər qüvvələrdən qorumuşdur. Hətta Naxçıvan və Ordubad bölgələrində qoç qəbiristanı və «Qoçüstü» adı ilə tanınan məhəllə də vardır [9, s. 25].

Bir sıra tədqiqatçılar isə qoç və qoyun heykəllərini, əsasən, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular boyuna aid edirlər. Məzarlarına qoyun heykəlləri qoyduran və bunu bir totem halına gətirən Ağqoyunlular müsəlman olduqdan sonra da bu adətlərini davam etdirmişlər. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarının əsas məşğuliyyəti qoyunçuluq olduğundan onlar öz

dövlətlərini yaratdıqları zaman bayraqlarında qara, yaxud ağ qoç rəsmləri vermişlər. Həmin dövlətlərin adı da buradan yaranmışdır. Odur ki, XV əsrdə Azərbaycanda plastik sənətin gözəl nümunələri olan qoç və qoyun heykəllərinin yenidən meydana gəlməsi və yayılması məhz qədim türk tayfalarından Qaraqoyunlular və Ağqoyunluların qədim adətləri, inancları və məşğuliyyətləri ilə bağlı olmuşdur [10, s. 3].

Müxtəlif bölgələrə aid olmalarına baxmayaraq, istər hazırlanma texnikasına, istərsə də üzərindəki təsvirlərə görə bu fiqurlar arasında oxşarlıq vardır. Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, qoç, qoyun heykəlləri arasındakı mahiyyət fərqi aydınlaşdırmaq mümkün olmadığı kimi, bu heykəllərin kimlər üçün düzəldildiyini də çox vaxt dəqiqləşdirmək qeyri-mümkündür. Belə ki, abidələr üzərində, əsasən, təsvirlərə yer verildiyindən, bu cür məzar daşlarının dəqiq kim üçün düzəldiyi konkret göstərilməmişdir.

Fikrimizcə, tarixi qədim dövrlərə gedib çıxan bu məzarüstü abidələr heç də büt mahiyyəti daşmamışdır. Bu cür məzarüstü abidələr və onlar üzərindəki təsvirlər Naxçıvanda yaşamış qədim və orta əsr insanların təsərrüfat həyatını, məşğuliyyətini, dini mifoloji dünyagörüşünü, bir sözlə, onların tarixi keçmişini öyrənmək baxımından ən dəyərli mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərli H.Y. Culfa bölgəsinin epiqrafik abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
2. Səfərli H.Y. Ordubad şəhərinin müsəlman epiqrafikası abidələri. Bakı: MBM, 2009, 192 s.
3. Yusif Ziya Arpacıq. Azərbaycanda daş oyma sənətinin tarixi inkişafı və nümunələri.
4. Rzayev N. Əsrlərin səsi. Bakı: Azər nəşr, 1974, 86 s.
5. Əfəndiyev R. Danışan daşlar. Bakı: Gənclik, 1980, 31 s.
6. Əfəndiyev R. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənəti. Bakı: İşıq, 1976, 190 s.
7. alevi-mezar-talar-malatya-elaz-tunceli.html
8. Məmmədov A. Qoşqarçay və Kürəkçay hövzəsinin tarixi-arxeoloji tədqiqi. Bakı: Ağrıdağ, 2000, 96 s.
9. Səfərov Y. Azərbaycan folklorunda tarixilik. Bakı: Elm, 2005, 240 s.
10. Seyidov M. Qədim Naxçıvanda plastik sənətkarlıq. "Şərq Qapısı" qəzeti, Naxçıvan, 1977, 19 noyabr.

Сара Гаджиева

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ НАДГРОБНЫЕ КАМНИ НАХИЧЕВАНА

АННОТАЦИЯ

В статье говорится о надгробных памятниках в Нахичевани, относящихся к средним векам. Надо отметить, что надгробные памятники отражают хозяйственную и религиозно–мифологическую часть жизни людей, проживающих на территории Нахичевана в средние века. Памятники являются ценнейшими источниками для изучения истории этого края и этих людей.

Sara Hajiyeva

MEDIEVAL GRAVESTONES OF NAKHCHIVAN

ABSTRACT

The article deals with medieval gravestones (sanduga, ram, sheep) of Nakhchivan. It should be noted that the gravestone monuments reflect the economic and religious-mythological part of the life of people living in the territory of Nakhchivan in the Middle Ages. Monuments are the most valuable sources for studying the history of this region and these people.